

FIKCJA PRAWNA W PRAWIE PROCESOWYM CYWILNYM

Łukasz Błaszczak

BIBLIOTEKA SĄDOWA

FIKCJA PRAWNA W PRAWIE PROCESOWYM CYWILNYM

Łukasz Błaszczak

BIBLIOTEKA SĄDOWA

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

Stan prawny na 31 stycznia 2024 r.

Łukasz Błaszczak, nr ORCID: 0000-0002-3372-4043

Recenzenci

Prof. dr hab. Sławomir Cieślak

Dr hab. Piotr Rylski, prof. Uniwersytetu Warszawskiego

Wydawczyni

Małgorzata Stańczak

Redaktorka prowadząca

Joanna Cybulska

Opracowanie redakcyjne

Violet Design

Projekt okładek serii

Wojtek Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujmy prawo i własność

Więcej na www.legalnakultura.pl

Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2024

ISBN 978-83-8358-370-9

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. +48 728 313 462

e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	13
Słowo wstępne.....	17
Rozdział I	
Pojęcie i znaczenie fikcji w prawie i prawoznawstwie. Klasyfikacja fikcji prawnych w prawie procesowym cywilnym (tzw. teoria fikcji).....	21
1. Wprowadzenie. Zagadnienia terminologiczne	21
2. Filozoficzna koncepcja fikcji w ujęciu Hansa Vaihingera i jej aktualność z punktu widzenia obecnych badań nad problematyką fikcji	30
2.1. Założenia ogólne teorii fikcji Hansa Vaihingera	30
2.2. Cechy (znamiona) fikcji w ujęciu Hansa Vaihingera i możliwość ich zaadaptowania względem fikcji prawnych	37
2.3. Rodzaje fikcji w ujęciu Hansa Vaihingera z uwzględnieniem fikcji prawnej.....	42
2.4. Współczesne nurty fikcjonalizmu (fikcjonalizm modalny i fikcjonalizm moralny)	49
2.4.1. Fikcjonalizm modalny i teoria „światów możliwych” w kontekście zagadnienia fikcji w nauce prawa	50
2.4.2. Fikcjonalizm moralny w kontekście zagadnienia fikcji w nauce prawa.....	58
3. Pojęcie fikcji prawnej i jej znaczenie	61
3.1. Fikcja w prawie rzymskim i w późniejszych regulacjach.....	61
3.2. Próba zdefiniowania fikcji prawnej.....	70
3.2.1. Fikcja prawna jako środek techniki legislacyjnej.....	76
3.2.2. Fikcja prawna jako konstrukcja teoretyczna	80
3.2.3. Fikcja prawna jako konstrukcja praktyczna	88
3.2.4. Konstrukcja fikcji prawnej. Podstawowe cechy (znamiona) fikcji prawnej	90
3.3. Poglądy doktryny na temat fikcji prawnej	93
3.3.1. Jeremy Bentham i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	94

3.3.2. Friedrich Carl von Savigny i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	98
3.3.3. Rudolf von Jhering i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	103
3.3.4. Christian Meurer i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	107
3.3.5. Gustav Demelius i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	107
3.3.6. Oskar Bülow i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	108
3.3.7. Léon Michoud i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	110
3.3.8. Hans Kelsen i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	111
3.3.9. Władysław Leopold Jaworski i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	114
3.3.10. Andrzej Mycielski i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	115
3.3.11. Eugeniusz Waśkowski i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	117
3.3.12. Sawa Frydman i Elias Drapkin i ich zapatrywania na pojęcie fikcji.....	118
3.3.13. Bronisław Wróblewski i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	119
3.3.14. Marian Lisiewski i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	120
3.3.15. Stefan Grzybowski i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	120
3.3.16. Aleksander Wolter i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	121
3.3.17. Lon Luvois Fuller i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	122
3.3.18. Aleksander Kunicki i jego zapatrywania na pojęcie fikcji.....	125
3.3.19. Ewa Tomańczok i jej zapatrywania na pojęcie fikcji.....	125
3.3.20. Podsumowanie poglądów na temat fikcji prawnej i jej podstawowych znamion.....	127
4. Klasyfikacja fikcji prawnej w prawie procesowym cywilnym (tzw. teoria fikcji). Schemat fikcji.....	129

Rozdział II

Istota fikcji prawnej w prawie procesowym cywilnym.....	137
1. Konceptualizacja problemu badawczego.....	137
2. Fikcja prawna a przepisy odsyłające.....	140
2.1. Istota przepisów odsyłających i ich rodzaje.....	140
2.2. Przepisy odsyłające w Kodeksie postępowania cywilnego. Wybrane przykłady.....	146
2.3. Fikcja prawna jako rodzaj przepisu odsyłającego. Stanowisko własne...	149
3. Fikcja prawna a domniemania prawne.....	153
3.1. Istota domniemań prawnych i ich rodzaje.....	153
3.2. Fikcje prawne a domniemania prawne. Próba opracowania koncepcji dogmatycznej.....	170
3.2.1. Zastosowanie tzw. testu Fullera jako sposób odgraniczenia domniemań prawnych od fikcji prawnych.....	170
3.2.2. Kwestia fikcyjności faktów leżących u podstaw domniemań prawnych i fikcji prawnych.....	174

3.3. Doręczenia w Kodeksie postępowania cywilnego jako typowa instytucja rodząca problem kwalifikacji (między fikcją prawną a domniemaniem prawnym)	178
3.3.1. Uwagi wprowadzające.....	178
3.3.2. Regulacja art. 131 ¹ § 2 k.p.c. a problem kwalifikacji do kategorii domniemania prawnego czy fikcji prawnej. Stanowisko własne.....	181
3.3.3. Regulacje art. 136 § 2 i 4, art. 139 § 2 i 3 oraz art. 626 ¹² § 3, art. 1135 ⁵ § 2 k.p.c. a problem kwalifikacji do kategorii domniemania prawnego czy fikcji ustawowej. Stanowisko własne	184
3.3.4. Regulacje art. 138 § 1 oraz art. 139 § 1 k.p.c. a problem kwalifikacji do kategorii domniemania prawnego czy fikcji prawnej. Stanowisko własne.....	189
3.3.5. Regulacja art. 145 k.p.c. a problem kwalifikacji do kategorii domniemania prawnego czy fikcji prawnej. Stanowisko własne.....	196
3.4. Podstawy wydania wyroku zaocznego a problem kwalifikacji (między fikcją prawną a domniemaniem prawnym lub domniemaniem faktycznym)	198
3.4.1. Uwagi wprowadzające.....	198
3.4.2. Obowiązek prawdomówności i obowiązek dokonywania czynności procesowych zgodnie z dobrymi obyczajami (art. 3 k.p.c.) a domniemanie prawdziwości twierdzeń powoda o faktach zawartych w pozwie lub pismach procesowych z art. 339 § 2 k.p.c.....	209
3.4.3. Niezłożenie przez pozwanego odpowiedzi na pozew a problem kwalifikacji do właściwej konstrukcji. Stanowisko własne	213
3.4.4. Brak udziału pozwanego w rozprawie pomimo stawiennictwa a problem kwalifikacji do właściwej konstrukcji. Stanowisko własne	218
3.4.5. Niestawiennictwo pozwanego na rozprawę a problem kwalifikacji do właściwej konstrukcji. Stanowisko własne	220
3.4.6. Fikcja <i>litis contestatio</i> a możliwość jej zaistnienia w przypadku wydania wyroku zaocznego	222
3.4.7. Sprzeciw od wyroku zaocznego a problem wzruszenia fikcji prawnej i domniemania	225
3.4.8. Przypadki, w których wyłączone jest domniemanie prawdziwości twierdzeń powoda o faktach.....	227
3.5. Supozycja powszechnej znajomości prawa a problem jej kwalifikacji w postępowaniu cywilnym (między fikcją prawną a domniemaniem prawnym).....	227

4. Fikcja prawna a kategoria prawdy w postępowaniu cywilnym	245
4.1. Pojęcie prawdy w poglądach doktryny.....	245
4.2. Fikcja prawna a poznanie prawdy. Fikcja prawna a zasada swobodnej oceny dowodów. Fikcja prawna a ciężar dowodu.....	255
4.3. Fikcja prawna a dowód z urzędu.....	268
5. Fikcja prawna a podstawa faktyczna i prawna rozstrzygnięcia sądowego. Problem umiejscowienia fikcji prawnej i wynikające z tego skutki na płaszczyźnie procesowej.....	272
6. Fikcja prawna a normy imperatywne i dyspozytywne. Fikcja prawna a czynności dyspozycyjne stron w procesie cywilnym.....	279

Rozdział III

Zastosowanie i przydatność fikcji prawnych w prawie procesowym

cywilnym	287
1. Zastosowanie fikcji prawnych tzw. praktycznych.....	287
1.1. Wprowadzenie do zagadnienia fikcji prawnych tzw. ustawowych (fikcje <i>sensu stricto</i>). Najbardziej reprezentatywne przykłady fikcji ustawowych	288
1.1.1. Fikcja przyznania zdolności sądowej lub procesowej lub potraktowania czynności procesowych tak jak czynności osoby właściwie umocowanej (art. 70 § 2 k.p.c.).....	290
1.1.2. Fikcja uznania czynności interwenienta ubocznego za niebyłe (art. 78 § 3 k.p.c.).....	291
1.1.3. Fikcja pełnomocnictwa w razie śmierci strony lub utraty przez nią zdolności sądowej (art. 96 k.p.c.). Fikcja pełnomocnictwa w przypadku działania osoby bez umocowania (art. 97 § 1 k.p.c.).....	293
1.1.4. Fikcja wstrzymania skutku czynności procesowych podjętych w okresie zawieszenia postępowania (art. 179 § 3 k.p.c.).....	294
1.1.5. Fikcja nieistnienia skutków materialnoprawnych związanych z wytoczeniem powództwa, tak jakby w ogóle nie miały one miejsca, jako efekt umorzenia postępowania (art. 182 § 2 k.p.c.).....	296
1.1.6. Fikcja zgody pozwanego w przypadku cofnięcia pozwu (art. 203 § 3 k.p.c.).....	299
1.1.7. Fikcja przyznania (przyznanie milczące) (art. 230 k.p.c.)	300
1.1.8. Fikcja, że nie doszło do popełnienia przestępstwa, pomimo prawomocnego skazania w przypadku zwolnienia od przyrzeczenia (art. 267 k.p.c.)	303
1.1.9. Fikcja zmiany stanu sprawy bez wpływu na tok postępowania (art. 316 § 1 k.p.c.)	304

1.1.10. Fikcja sprostowania wyroku jako uzgodnienie treści wyroku, a nie jego zmiana (art. 350 k.p.c.)	309
1.1.11. Fikcja zachowania terminu do wniesienia apelacji (art. 369 § 1 ⁱ i 3 k.p.c.).....	311
1.1.12. Fikcja utrzymania przez późniejszą umowę dowodową postanowień umowy wcześniejszej (art. 458 ⁹ § 2 k.p.c.)	312
1.1.13. Fikcja nawiązania ponownie stosunku pracy z dotychczasowym pracodawcą (fikcja złożenia przez pracodawcę oświadczenia woli w przedmiocie nawiązania ponownie stosunku pracy) (art. 477 ² § 2 k.p.c.)	314
1.1.14. Fikcja doręczenia w postępowaniu nieprocesowym w sprawach z zakresu przeciwdziałania przemocy domowej (art. 560 ⁶ § 4 k.p.c.).....	315
1.1.15. Fikcja, że wpis ma moc wsteczną od chwili złożenia wniosku (art. 626 ⁶ § 1 i 1 ⁱ k.p.c. w zw. z art. 29 u.k.w.h.)	316
1.1.16. Fikcja przyjęcia, że wpis został dokonany z chwilą jego zapisania w centralnej bazie danych ksiąg wieczystych, a nie z momentem złożenia podpisów (art. 626 ⁸ § 8 k.p.c.)	317
1.1.17. Fikcja przyjęcia, że wierzyciel otrzymał przysługujące mu świadczenie w takim stanie, w jakim wydał mu je dłużnik, na przykładzie dokumentów i innych depozytów rzeczowych (art. 693 ⁸ k.p.c.)	318
1.1.18. Fikcja uprawdopodobnienia interesu prawnego w udzieleniu zabezpieczenia (art. 730 ¹ § 2 ¹ k.p.c.).....	318
1.1.19. Fikcja traktowania zawieszzonego wspólnika w spółce tak, jakby nie był on już wspólnikiem na skutek udzielonego zabezpieczenia (art. 268 k.s.h.)	320
1.1.20. Fikcja wcześniejszego wyłączenia wspólnika od dnia doręczenia mu pozwu (fikcja utraty przez wspólnika udziałów już w dniu doręczenia pozwu) (art. 269 k.s.h.).....	322
1.1.21. Fikcja przynależności do majątku wspólnego przedmiotów wyłączonych umową majątkową małżeńską (art. 787 ² k.p.c.)	323
1.1.22. Fikcja wygaśnięcia obciążeń w przypadku nabycia rzeczy w toku egzekucji z ruchomości (art. 879 k.p.c.).....	323
1.1.23. Fikcja traktowania zbywcy jako właściciela nieruchomości mimo przejścia prawa jej własności na nabywcę. Fikcja przyjęcia na potrzeby postępowania egzekucyjnego, że do zbycia nie doszło, mimo iż miało ono miejsce w rzeczywistości (art. 930 § 1 k.p.c.).....	325
1.1.24. Fikcja traktowania statku morskiego (czyli rzeczy ruchomej) jako nieruchomości w związku z koniecznością przeprowadzenia egzekucji (art. 1014 k.p.c.).....	327

1.1.25. Fikcja złożenia oświadczenia woli przez dłużnika (art. 1047 k.p.c.)	328
1.1.26. Fikcja doręczenia zawiadomień pisemnych w postępowaniu arbitrażowym (art. 1160 § 1 k.p.c.)	329
1.1.27. Podsumowanie zagadnienia fikcji ustawowych	330
1.2. Fikcje sądowe (fikcje <i>sensu largo</i>). Wprowadzenie do zagadnienia fikcji prawnych tzw. sądowych	330
1.2.1. Klasyczne przykłady fikcji sądowych związanych z treścią orzeczenia	332
1.2.1.1. Fikcja złożenia oświadczenia woli (art. 1047 k.p.c. i art. 64 k.c.)	332
1.2.1.2. Fikcja ponownego nawiązania stosunku pracy przed uprawomocnieniem się wyroku (ewentualnie fikcja złożenia przez pracodawcę oświadczenia woli co do nawiązania ponownie stosunku pracy) (art. 477 ² § 2 k.p.c.)	334
1.2.1.3. Fikcja świadectwa pracy (art. 477 ^{1b} § 2 i art. 691 ¹⁰ § 4 k.p.c.)	338
1.2.1.4. Fikcja uznania, że przedmiot czynności fraudacyjnej znajduje się w majątku dłużnika (art. 532 k.c.), oraz fikcja bezskuteczności umowy (art. 59 k.c.)	340
1.2.1.5. Fikcja nieistnienia połączenia spółek lub podziału spółki (art. 510 § 1 i art. 545 § 1 k.s.h.)	344
1.2.1.6. Fikcja adopcji (fikcja pokrewieństwa)	345
1.2.1.7. Fikcja śmierci wynikająca z postanowienia o uznaniu za zmarłego (art. 31 k.c.) i fikcja ustania małżeństwa (art. 55 k.r.o.)	347
1.2.2. Przykład fikcji sądowej będącej efektem praktyki orzeczniczej...	352
1.2.3. Podsumowanie zagadnienia fikcji sądowych	355
2. Zastosowanie fikcji prawnych tzw. dogmatycznych (teoretycznych) (fikcje <i>sensu largo</i>). Wprowadzenie do zagadnienia fikcji teoretycznych ...	355
2.1. Najbardziej reprezentatywne przykłady fikcji naukowych	359
2.1.1. Fikcja zgody (względnie fikcja umowy lub fikcja zrzeczenia się zarzutu)	359
2.1.2. Fikcja ustanowienia właściwości sądu polubownego na skutek wdania się w spór	367
2.1.3. Fikcja uznania pozwu za niebyły na skutek cofnięcia pozwu.....	369
2.1.4. Fikcja cofnięcia pozwu na skutek zrzeczenia się roszczenia	371
2.1.5. Fikcja nieistnienia postępowania (fikcja nieistnienia czynności procesowych) jako skutek zniesienia postępowania.....	372
2.1.6. Fikcja jako konstrukcja przydatna do wyjaśnienia istoty pełnomocnictwa procesowego	373

2.2. Najistotniejsze przykłady fikcji personifikujących	379
2.2.1. Osobowość prawna oraz podmiotowość prawna (i procesowa) jako użyteczna fikcja	379
2.2.2. Spółka cywilna jako użyteczna fikcja	391
2.2.3. Reifikacja prawa podmiotowego do kategorii rzeczy	393
2.3. Zasadność fikcji dogmatycznych (teoretycznych). Podsumowanie zagadnienia fikcji teoretycznych	393
3. Ocena przydatności fikcji prawnych w prawie procesowym cywilnym	394
4. Funkcje fikcji prawnych w prawie procesowym cywilnym	399
4.1. Funkcja poznawcza (deskryptywna, opisowa)	400
4.2. Funkcja porządkująca (organizacyjna)	402
4.3. Funkcja dynamizująca postępowanie	403
4.4. Funkcja ochronna	405
Podsumowanie	409
Bibliografia	413

SŁOWO WSTĘPNE

Prezentowana monografia poświęcona jest konstrukcji fikcji prawnej występującej w prawie procesowym cywilnym. Zajęcie się przedmiotowym zagadnieniem uznałem za niezwykle interesujące nie tylko pod kątem teoretycznym, ale przede wszystkim praktycznym. Konieczność przybliżenia problematyki fikcji prawnej uzasadniona jest co najmniej dwoma względami: po pierwsze, w polskiej literaturze nikt jeszcze nie zgłębił tego zagadnienia w szerszym monograficznym zakresie na gruncie prawa procesowego cywilnego. Jedynym opracowaniem, tyle że w doktrynie obcej, obejmującym zastosowanie fikcji prawnej w prawie procesowym cywilnym jest praca o charakterze monograficznym autorstwa wybitnego niemieckiego procesualisty Oskara von Bülowa (O. Bülow, *Civilprozessualische Fiktionen und Wahrheiten*, AcP 1879/1). Jest to jedyna praca, która analizuje fikcję prawną, osadzając ją w kwestiach procesowych. Poza nią inne opracowania mają już charakter w dużej mierze abstrakcyjny, analizują pewne wy-cinki fikcji prawnej. W polskiej literaturze odnotować można pracę autorstwa Andrzeja Mycielskiego (A. Mycielski, *Fikcjonalizm w prawie i nauce prawa [w:] Ogólna nauka o prawie. Studia*, t. 2, red. B. Wróblewski, Wilno 1938), która w dużej mierze odnosi się do fikcji występującej w prawie rzymskim, zestawiając ją także z instytucją domniemań prawnych. Nie jest to jednak opracowanie poświęcone bezpośrednio analizie fikcji na tle ustawy procesowej. Z tych też względów zrodziła się potrzeba podjęcia tematu fikcji prawnej, ale w perspektywie prawa procesowego cywilnego. Można mieć nadzieję, że praca ta wypełni przynajmniej częściowo istniejącą w tym zakresie lukę i – co ważniejsze – pozwoli podjąć dyskusję na temat znaczenia i roli fikcji w postępowaniu cywilnym.

Po drugie, przygotowanie monografii na temat fikcji prawnej przekłada się w sposób bezpośredni na praktykę sądowego stosowania prawa. Rozważania zawarte w niniejszej pracy stanowią bowiem próbę analizy istoty fikcji prawnej i jej roli nie tylko na gruncie postępowania cywilnego, lecz także w odniesieniu do innych gałęzi prawa. Do tej pory doktryna procesowa (procesualiści cywilni) w głównej mierze zajmowała się problematyką domniemań prawnych, pozostawiając na uboczu kwestię samej fikcji prawnej. W pewnym sensie jest to błąd, ponieważ już niejako *ad hoc* można stwierdzić, że fikcja wykazuje znaczną użyteczność w prawie procesowym cywilnym i jest konstrukcją również w ten sam sposób ocenianą na tle innych gałęzi prawa. Za przykład mogą tu uchodzić chociażby prawo pracy, prawo cywilne czy prawo karne. Wzbogacenie teo-

rii prawa o charakterystykę fikcji prawnej, potraktowanej jako element dostrzegany w konstruowaniu licznych przepisów oraz służący za podstawę niektórych koncepcji teoretycznych, powoduje, że zagadnienie to staje się inspiracją dla nauki prawa (w tym, co nas najbardziej interesuje, prawa procesowego cywilnego). Aspekt teoretyczny jest w tym wypadku niezwykle ważny. Jednak to praktyka pokazuje, że fikcja prawna jawi się jako narzędzie pomocne i celowe, o czym świadczy zresztą bogate w tym zakresie orzecznictwo. Oznacza to, że podjęcie tego tematu, który w istocie jest dość trudny, okazuje się w pełni uzasadnione. I to jest druga przyczyna, dla której zdecydowałem się podjąć trud przygotowania niniejszej monografii.

Fikcja prawna może być rozpatrywana na różnych poziomach: a) ontologicznym (lub transcendentnym), gdzie traktuje się fikcję jako coś, co nie tyle prawu się zdarza, ale jako element, w którym prawo zostaje uwikłane; b) aksjologicznym, gdzie fikcja staje się instrumentem zapewniającym realizację naczelných wartości występujących w obszarze prawa; c) ontycznym – tu fikcja nie jest już czymś, co dotyczy „prawa w ogóle”, ale cechuje tylko niektóre konstrukcje prawne; i wreszcie d) epistemologicznym – tu zaś wykorzystywane są pewne kontrfaktyczne założenia dotyczące zarówno poznania prawa, jak i innych supozycji. W ramach przygotowanego opracowania staram się nawiązać do poszczególnych ujęć fikcji, jednakże nie jest to celem samym w sobie. Jeżeli nie udało mi się nawiązać do wszystkich ujęć, to czyniłem to głównie z myślą – raz – żeby nie zanudzić Czytelnika przeróżnymi rozważaniami mniej lub bardziej nieistotnymi; a dwa – że głównym celem przeprowadzonej analizy było mimo wszystko osadzenie konstrukcji fikcji w płaszczyźnie prawa procesowego cywilnego, stąd też świadoma lub nie do końca świadoma rezygnacja z pewnych wątków. Zadaniem, które postawiłem sobie w monografii, jest scharakteryzowanie fikcji prawnej jako konstrukcji przydatnej w prawie procesowym cywilnym i użytecznej z punktu widzenia obowiązujących w tym systemie reguł. I to jest główny i zasadniczy cel, jaki przyświecał mi przez te kilkanaście miesięcy pracy nad książką.

Publikacja podzielona została na trzy rozdziały, z czego rozdział I dotyczy uwag o charakterze terminologicznym i w zasadzie to on nawiązuje do niektórych ujęć fikcji, czy to w znaczeniu ontologicznym, epistemologicznym, czy wreszcie aksjologicznym. Rozdział ten ma wprowadzić Czytelnika w problematykę fikcji prawnej i jej rozumienia oraz zasygnalizować podstawowe znamiona (cechy) fikcji. Więńczy go koncepcja modelu teoretycznego fikcji prawnej i jej podstawowej typologii.

Gdy chodzi o rozdział II, to poświęcony jest on już kwestiom *stricte* procesowym, które pozostają w związku z fikcją prawną lub w pewnej relacji. Rozważania te wymagały wyselekcjonowania poszczególnych zagadnień, które są adekwatne z punktu widzenia zastosowania fikcji prawnej. Wybór zatem poszczególnych kwestii nie jest przypadkowy, ale dokonany z pełną świadomością.

Rozdział III zaś dotyczy już poszczególnych przykładów fikcji prawnej, zarówno praktycznej, jak i dogmatycznej. Przyjęta konwencja pozwala przyjrzeć się poszczególnym przypadkom fikcji ustawowych, teoretycznych i sądowych. Podjęta zostaje także analiza kwestii przydatności fikcji w prawie procesowym cywilnym i realizowanych przez nią funkcji.

Praca uwzględnia stan prawny na dzień 31 stycznia 2024 r.

* * *

Przy okazji pisania słowa wstępnego chciałbym w tym miejscu bardzo serdecznie podziękować Panu Profesorowi Sławomirowi Cieślakowi z Katedry Postępowania Cywilnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego oraz Panu Profesorowi Piotrowi Ryłskiemu z Katedry Postępowania Cywilnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego za trud w postaci przeczytania niniejszego opracowania (bądź co bądź dość obszernego) oraz za przygotowanie recenzji wydawniczej. Panowie, wielkie dzięki!

Podziękowania chciałbym również skierować do Pana Doktora Bartosza Wołodkiewicza z Katedry Postępowania Cywilnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, który służył mi pomocą w zakresie skomplikowanych zagadnień filozoficznych i – co ważniejsze – wspierał mnie w realizacji koncepcji przeniesienia fikcjonalizmu na grunt prawa procesowego cywilnego i wykorzystania go do badań naukowych na tym obszarze. Bartoszu, wielkie dzięki!

Rozdział I

POJĘCIE I ZNACZENIE FIKCJI W PRAWIE I PRAWOZNAWSTWIE. KLASYFIKACJA FIKCJI PRAWNYCH W PRAWIE PROCESOWYM CYWILNYM (TZW. TEORIA FIKCJI)

1. Wprowadzenie. Zagadnienia terminologiczne

Fikcja w prawie i prawoznawstwie zawiera w sobie pewną dwuznaczność, którą należałoby w tym miejscu wyjaśnić. Otóż termin „fikcja” w prawie może być rozumiany dosłownie jako „kłamstwo prawa” bądź też wprost jako fikcja prawna, którą posługują się prawnicy oraz która wyrażana jest w różnych źródłach prawnych, jak też w judykaturze. W tym znaczeniu fikcja jawi się jako norma prawna nakazująca kontrfaktyczne uznanie wystąpienia pewnego faktu, który w rzeczywistości nie miał miejsca. Z kolei w prawoznawstwie przez fikcję należałoby rozumieć zaproponowane przez naukę prawa twierdzenia, koncepcje czy też zorientowane eksplikatywnie ustalenia pojęciowe, które za przedmiot mają właśnie konstrukcję fikcji¹. Jak przyjmuje się w doktrynie, jest to sposób rozumowania w pełni zgodny z tradycyjnym kanonem ujmowania relacji analitycznej nauki prawa, opisującej praktykę językową prawników i porządkującej określone pola problemowe, dla których przedmiotem jest właśnie tekst prawny (prawo)². W ten sposób można wyjaśnić pojęcie fikcji na różnych płaszczyznach, co pozwala także w pełniejszy sposób zrozumieć działanie owej konstrukcji. To, co się dzieje z punktu widzenia prawoznawstwa, jest zaledwie jednym z wycinków, na których konstrukcja fikcji znajduje swoje odzwierciedlenie. Byłoby jednak niewskazane, aby od razu przejść do rozumienia fikcji prawnej, bez przytoczenia różnych konotacji tego terminu. Zrozumieć fikcję prawną to zrozumieć samo zjawisko fikcjonalizmu, które może występować na różnych obszarach i niekoniecznie musi zasadać się wyłącznie na naukach prawnych. Oddziaływanie

¹ W zakresie rozróżnienia określonych zwrotów z punktu widzenia prawa i prawoznawstwa zob. A. Bator, *Kompetencja w prawie i prawoznawstwie*, AUWr 2004, No 2602, Prawo 287, s. 7.

² Por. A. Bator, *Kompetencja...*, s. 7.

fikcjonalizmu sięga znacznie dalej, bo poza naukami społecznymi pojawia się także na gruncie nauk humanistycznych, a nawet w dziedzinie nauk ścisłych.

Na pierwszy rzut oka fikcja może się wydawać pojęciem nic nieznaczącym, które kryje w sobie urok tajemniczości, ale jednocześnie pewne zawołowanie rzeczywistości i w jakimś stopniu sprzeczności z tym, co nas otacza. Krótko mówiąc, świat wynikający z fikcji to zupełnie coś innego aniżeli to, co nas otacza, a przynajmniej tego rodzaju wrażenie można odnieść, gdy myślimy o fikcji. Problem jednak bierze się z tego, że zjawisko fikcjonalizmu w poszczególnych obszarach może służyć innym celom. To zaś sprawia, że staje się ono wielopłaszczyznowe i powinno być badane głównie z perspektywy danego obszaru. Chcąc zrozumieć fikcję, należałoby wyjść poza dotychczasowe ramy rozważań, typowe dla prawników i naukowców reprezentujących poszczególne dziedziny prawa, i sięgnąć do tych obszarów, na których fikcja jest eksplorowana. Niezwykle ważnym obszarem w tym zakresie jest filozofia, na gruncie której fikcjonalizm święcił swoje wielkie triumfy. Stąd też uzasadnione jest nawiązanie do tego kierunku filozoficznego; ważniejsze jest jednak, że to za sprawą jednego z filozofów pojmowanie fikcji, w tym również fikcji prawnej, weszło na inny, zdecydowanie wyższy poziom. Można śmiało powiedzieć, że dorobek nauki filozofii w zakresie postrzegania fikcji okazał się niezwykle cenny dla zrozumienia w ogóle zjawiska fikcjonalizmu w prawie oraz prawoznawstwie.

Termin „fikcja” pochodzi od słowa *finjo* (*finjis*, *finjere*), pozostającego w związku ze słowami *formare* ‘kształtować, tworzyć, przerabiać, przekształcać’, ale także *imitari* ‘odtworzać’ czy wreszcie *simulare* ‘zmyślać, wymyślać, udawać, inscenizować’³. Ujęcie to przedstawia dwa wektory tego samego pojęcia. Z jednej strony chodzi o „przerabianie”, „przekształcanie”, a z drugiej znów opiera się ono na takich znaczeniach jak „kłamstwo”, „udawanie”, „zmyślanie”, „fantazjowanie” czy „symulowanie”⁴. Słowo *finjo* pozostaje zatem w zakresie oddziaływania dwóch znaczeń. Również słowa *factor* używano w odniesieniu do rzeźbiarza, snycerza, rzemieślnika wyrabiającego figurki, a więc w stosunku do kogoś, kto nadaje czemuś kształt. Innymi słowy, *factor* miał symbolizować możliwość wykreowania czegoś nierzeczywistego, nierealnego, a jednak wytworzonego w określonym celu.

Wszystkie te ujęcia składają się na rozumienie terminu „fikcja” i na jego pierwotną etymologię. Jakkolwiek było ono przedstawiane w znaczeniu łacińskim i przy różnych wektorach znaczeniowych, to w grece (αποκύημα) łączone było dodatkowo z tworem działalności człowieka, gdyż to człowiek tworzy, zmyśla i kreuje. Tego rodzaju figura

³ Por. T. Drewniak, *Epistemologia fikcji. Studium historyczno-systematyczne*, Nysa 2011, s. 24; W. Uruszczyk, *Prawo a prawda, czyli o fikcjach prawnych uwagi historyka prawa*, „Z Dziejów Prawa” 2020, t. 13, s. 26; J. Sztumski, *Fikcja a rzeczywistość w ujęciu Hansa Vaihingera*, ZNUMK 1969, Nauki humanistyczno-społeczne z. 34, Filozofia III, s. 5 i 6; A. Janaszczyk, *Na granicy neokantyzmu. O filozofii Hansa Vaihingera*, Gdańsk 2010, s. 125; J. Glemp, *De conceptu fictionis iuris apud Romanos*, Romae 1974, s. 10 i n. za A. Dębiński, *Wkład Jego Eminencji Księdza kardynała Józefa Glempla do nauki prawa rzymskiego*, Pr.Kan. 2004/3–4, s. 205.

⁴ Por. T. Drewniak, *Epistemologia...*, s. 24; J. Sztumski, *Fikcja...*, s. 6.

graficzno-myślowa utożsamiała aktywność podmiotu z tworzeniem „fikcji” i określeniem granic otaczającej nas rzeczywistości⁵. Przyjmuje się, że: *Fictio dicitur a fingo fingis. Fingere est ornare, componere et cogitare, quod verum est et simulare; est fictio contra veritatem*⁶, co w tłumaczeniu brzmi: „Fikcja pochodzi od *fingo, fingis* – ‘zmyślam, zmyślasz’. Zmyślać znaczy ‘myśleć o tym, co jest prawdą, i zmyślać’; fikcja zaprzecza prawdzie”⁷. O ile więc słowo „fikcja” ma swoją długą tradycję, o tyle dopiero w późniejszym okresie zaczyna zyskiwać na popularności, o czym świadczy jego powszechność w nowożytnych językach europejskich⁸. Słowo *fictum* zostaje przekształcone w języku włoskim w *finzione* i *finta*, w hiszpańskim w *finta*, we francuskim w *feinte* i *fiction*, w niemieckim w *Finte*. Odchodzi się tym samym od pisania w języku łacińskim i przyjmuje się rodzime ujęcie tego słowa⁹. Jest to zaledwie wstęp do szerokiego upowszechnienia się tego terminu i posługiwania się nim na różnych polach aktywności człowieka.

Zasadniczo można stwierdzić, że termin „fikcja” jest wieloznaczny¹⁰, a także wielopłaszczyznowy. Może być on zaadaptowany do różnych obszarów działalności człowieka i oceniony w różnych perspektywach. Z punktu widzenia interesującego nas obszaru rozumienie terminu „fikcja” występuje w znaczeniu wąskim i szerokim. W tym pierwszym termin „fikcja” utożsamiany jest z tradycyjną konstrukcją fikcji ujętą w ustawie¹¹. Zaś w drugim znaczeniu termin ten oznacza potrzebę utrzymania fikcji jako wyrażenia zawierającego twierdzenie, z tym że jest to w każdym wypadku twierdzenie fałszywe i opierające się na założeniu, które jest sprzeczne z rzeczywistym stanem rzeczy¹², bądź też twierdzenie, które co prawda nie jest fałszywe, ale zakłada określone założenie sprzeczne z rzeczywistością w celu osiągnięcia danych skutków. W tym pierwszym kontekście możliwe byłoby wyrażenie tego twierdzenia przy pomocy następującego zdania: „ktoś utrzymuje fikcję wyrażoną w zwrocie Z” znaczy tyle co „ktoś utrzymuje, że zwrot Z, będący twierdzeniem fałszywym, jest prawdziwy”¹³. Tego rodzaju podejście jest przyjmowane na ogół w teorii prawa, gdzie poza samym wyjaśnieniem słowa „fikcja” i przypisywaniem mu określonych znaczeń uwaga w głównej mierze skupiona zostaje na relacji terminu „fikcja” do terminu „domniemanie”. Nie ulega jednak wątpliwości, że

⁵ Por. J. Bańka, *Traktat o czasie*, Katowice 1991, s. 184.

⁶ Stwierdzenie to wypowiedziane zostało przez żyjącego w XIV wieku Albericusa de Rosate, autora znanego *Dictionarium iuris utriusque*, który zdefiniował fikcję w przedstawiony sposób; por. W. Uruszczak, *Prawo...*, s. 26.

⁷ Por. W. Uruszczak, *Prawo...*, s. 26.

⁸ Por. także A. Ng Boyte, *The Conceits of Our Legal Imagination: Legal Fictions and the Concept of Deemed Authorship*, NYU 2014/3, s. 708 i 709.

⁹ Por. T. Drewniak, *Epistemologia...*, s. 24.

¹⁰ Zamiast wielu por. J. Wróblewski, *Domniemanie w prawie – problematyka teoretyczna*, SPE 1973, t. 10, s. 32; O. Bogucki, *Domniemanie prawne w świetle pojęcia czynności konwencjonalnej*, RPEiS 2000/2, s. 56; E. Poloczek, *Ewolucja poglądów na fikcję prawną*, SC 1989, t. 35, s. 195.

¹¹ Zamiast wielu por. A. Kunicki, *Domniemanie w prawie rzeczowym*, Warszawa 1969, s. 55; M. Lisiewski, *Projekt części ogólnej Kodeksu Cywilnego (I)*, PN 1948/4, s. 294.

¹² Na tego rodzaju znaczenie fikcji wskazuje O. Bogucki, *Domniemanie...*, s. 56.

¹³ Por. J. Wróblewski, *Domniemanie...*, s. 32; O. Bogucki, *Domniemanie...*, s. 56.

samym terminem „fikcja” interesują się nie tylko prawnicy, lecz także filozofowie, jak też przedstawiciele innych nauk. W każdym jednak wypadku podkreśla się, że fikcja nie jest zwyczajnym błędem, lecz błędem użytecznym¹⁴. Błąd jako taki, w przeciwieństwie do fikcji, nie cechuje się świadomością i celowością, jest po prostu fałszem i niezgodnością pomiędzy subiektywnością a rzeczywistością, wynikiem niefortunnej i bezwiednej aktywności podmiotu¹⁵. W tej perspektywie fikcja staje się świadomym, celowym, ale jednak fikcyjnym/fałszywym przyjęciem faktu w celu wywołania określonych skutków. Skutki te rozciągają się nie tylko na płaszczyznę prawną, która jest jedną z wielu, lecz mogą być obserwowalne także na innych płaszczyznach. Od strony metafizycznej fikcja jest idealną i korekcyjną modyfikacją konkretnie istniejącej rzeczywistości¹⁶. Tak więc założenie lub przypuszczenie, że coś jest lub może być fałszywe, jest prawdą lub że istnieje stan faktyczny, który w rzeczywistości nigdy nie miał miejsca, daje podstawy do ustanowienia pewnego stanu, który bez zastosowania fikcji byłby niemożliwy do przyjęcia. Innymi słowy, fikcją w znaczeniu ogólnym będziemy określać świadome fałszywe założenie, którego nie można sprawdzić i które nie podlega weryfikacji ani obaleniu¹⁷. Tego rodzaju postrzeganie fikcji wydaje się najbardziej rozpowszechnione, co nie oznacza, że nie pojawiają się inne jeszcze zapatrywania na kwestię rozumienia fikcji. Będą one szczególnie znamienne przy analizie fikcji prawnej.

Poza wskazanymi konotacjami terminu „fikcja” należałoby ów termin zestawić z pojęciem prawdy, i to nie tylko w ujęciu nauk prawnych, lecz także filozofii i chociażby logiki. Fikcja będzie zaprzeczała niewątpliwie prawdzie. Fikcja już z samej istoty zakłada konieczność zasygnalizowania rozbieżności pomiędzy tym, co prawdziwe (w ujęciu ogólnym określone jako prawda obiektywna i obserwowalna), a tym, co rodzi się przy pomocy fikcji, i nawet jeżeli prawda może być prawdą naukową niewykazującą żadnego związku z prawdą obiektywną, to jednak fikcja tym będzie różniła się od prawdy, że będzie zakładała coś niestwierdzalnego¹⁸; podczas gdy prawda to uzasadniona stwierdzalność¹⁹. Stosunek do prawdy ma tu charakter szczególny z racji tego, że fikcja posługuje się fałszem w sposób świadomy i celowy²⁰. Z tego zaś wynika, że fikcja zaprzecza

¹⁴ Por. także J. Sztumski, *Fikcja...*, s. 4.

¹⁵ Por. Z.P. Zwoliński, *Recenzja pracy: Tomasz Drewniak, Epistemologia fikcji. Studium historyczno-systematyczne, Oficyna Wydawnicza Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nysie, Nysa 2011, ss. 424, „Logos i Ethos” 2013/1, s. 224.*

¹⁶ Por. A. Mycielski, *Fikcjonalizm w prawie i nauce prawa* [w:] *Ogólna nauka o prawie. Studia*, t. 2, red. B. Wróblewski, Wilno 1938, s. 31; C. Varga, J. Szájer, *Presumption and Fiction: Means of Legal Technique* [w:] C. Varga, *Law and Philosophy. Selected Papers in Legal Theory*, Budapest 1994, s. 175; J. Helios, W. Jedlecka, *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa dla ekonomistów*, Wrocław 2015, s. 35; H. Vaihinger, *Prawo rozwoju wyobrażeń o rzeczywistości*, przeł. K. Wójtowicz, Warszawa 1908, s. 269 i n.

¹⁷ Por. A. Kunicki, *Domniemanie...*, s. 55.

¹⁸ Por. A. Mycielski, *Fikcjonalizm...*, s. 8 i 20.

¹⁹ Por. O. Bogucki, *Pojęcia prawdy a prawda w sądowym ustalaniu faktów*, PiP 2020/8, s. 34.

²⁰ Por. A. Mycielski, *Fikcjonalizm...*, s. 8.

temu, co rzeczywiste, i temu, co prawdziwe²¹. Tymczasem prawda jest traktowana jako zgodność z rzeczywistością²².

Zastosowalność słowa „fikcja” można zaobserwować nie tylko w działalności artystycznej²³, filozofii, lecz także w działalności praktycznej²⁴. Fikcję ocenia się w kategoriach schematów, definicji, teorii, pojęć i klasyfikacji²⁵. Pozwala ona zestawić niezgodność z rzeczywistością, celowość i praktyczność, ale także tymczasowość. Jako zjawisko staje się nieodłącznym elementem dyskusji dotyczącej wielorakich aspektów życia człowieka. Fikcja odnosi się bowiem do czasu, przestrzeni, sprawiedliwości, praworządności, osobowości, państwa, człowieka i szeregu innych sfer. Ale właśnie dzięki temu jest traktowana jako filozofia „fałszu i złudzenia”²⁶. Nade wszystko jednak fikcja jest pojęciem relatywnym i dzięki temu zastosowalność tego terminu znajduje szerokie uzasadnienie²⁷. Jest to ujęcie deskryptywne fikcji jako zjawiska występującego na różnych obszarach.

Należałoby także podnieść, że termin „fikcja” osadzony jest niekiedy w kontekście zagadnień egzystencjalnych, a więc również w kontekście paradygmatu bytu. Fikcja pojawia się na horyzoncie bytu, jej sposób istnienia pozostaje bowiem ściśle powiązany z postacią, w jakiej się ona objawia, a więc człowiek stoi przed możliwością ujęcia bytu takim, jaki on jest (*epistème*), oraz możliwością wytworzenia jego obrazu (*doksa*)²⁸. Jeżeli zatem fikcja analizowana jest w kontekście paradygmatu bytu, to nie jest to w ogóle poznanie rzeczywistości; a to, co nazywamy poznaniem, jest w gruncie rzeczy jedynie arbitralnym wyobrażeniem, fikcją, która z jakichś względów jest po prostu użyteczna²⁹. Omawiane zagadnienie najlepiej ilustruje przykład powiązany z istnieniem tzw. osoby prawnej. Z jednej strony osoba prawna jest czymś, co w prawie określa się mianem fikcji prawnej, a z drugiej – znów fikcja ta przy rozstrzyganiu określonej grupy przypadków odsyła celem uniknięcia powtórzeń do innego przypadku, którego następstwa prawne zostały już określone. W tym znaczeniu osoba prawna bywa traktowana jako osoba zbiorowa, będąca bytem substancjonalnym i posiadająca cechy osoby ludzkiej w rozumieniu możliwości komunikowania się i podejmowania określonych czynności³⁰. I wreszcie w tym również znaczeniu taka osoba prawna występuje jako samodzielny podmiot,

²¹ Por. także A. Ng Boyte, *The Conceits...*, s. 707.

²² Por. O. Bogucki, *Pojęcia...*, s. 23 i 32.

²³ Zob. także nawiązanie do zagadnienia fikcji w działalności artystycznej Ł. Machaj, *Wypowiedzi symboliczne w orzecnictwie Sądu Najwyższego USA*, Wrocław 2012, s. 50, przyp. 134.

²⁴ Por. J. Sztumski, *Fikcja...*, s. 3 i 5.

²⁵ Por. K. Petroski, *Legal fictions and the limits of legal language*, „International Journal of Law in Context” 2013/4, s. 486 i n.

²⁶ Por. J. Śleszyński, *Filozofia Vaihingera w stosunku do matematyki*, „Ruch Filozoficzny” 1914/4, s. 198.

²⁷ Por. J. Zieleniewski, *O „Filozofji fikcji” H. Vaihingera*, K.Fil. 1924, t. 2, s. 179.

²⁸ Por. T. Drewniak, *Epistemologia...*, s. 24 i 25.

²⁹ Por. M. Piechowiak, *W poszukiwaniu ontologicznych podstaw prawa. Arthura Kaufmanna teoria sprawiedliwości*, Warszawa–Poznań 1992, s. 74; także w tym kontekście J. Sztumski, *Fikcja...*, s. 4.

³⁰ M. Piechowiak, *W poszukiwaniu...*, s. 75.

Opracowanie stanowi całościową analizę instytucji fikcji prawnej, która pojawia się zarówno w przepisach Kodeksu postępowania cywilnego, jak i w przepisach prawa materialnego: Kodeksu cywilnego, Kodeksu pracy, Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. W systemie prawnym fikcje prawne mają za zadanie stabilizować obieg prawny i dyscyplinować jego uczestników oraz uchylać niepewności prawne. Są też jednym z instrumentów mających przyspieszyć i ułatwić ustalenie stanu faktycznego.

Zastosowanie fikcji w postępowaniach sądowych jest bardzo szerokie. Instytucja ta odnosi się do kwestii doręczeń pism procesowych, wyroków zaocznych, postępowania dowodowego, a także orzekania. Ma ona również znaczenie dla formułowania zarzutów w ramach środków zaskarżenia.

Książka jest przeznaczona dla szerokiego grona prawników, w szczególności sędziów, adwokatów, radców prawnych, ale będzie także przydatna pracownikom naukowym.

Łukasz Błaszczak – profesor doktor habilitowany nauk prawnych; pracownik naukowo-dydaktyczny w Zakładzie Postępowania Cywilnego na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego; kierownik Centrum Mediacji i Arbitrażu na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii UW; prelegent wielu krajowych i międzynarodowych konferencji; twórca i redaktor naczelny kwartalnika „ADR. Arbitraż i Mediacja”; radca prawny wykonujący zawód w spółce prawniczej we Wrocławiu; autor przeszło 160 publikacji naukowych.

„Fikcja prawna pełni bowiem istotną rolę nie tylko w procesie cywilnym, ale również innych rodzajach postępowania cywilnego, takich jak postępowanie nieprocesowe, zabezpieczające, egzekucyjne, arbitrażowe czy upadłościowe. (...) Książkę czyta się z zaciekawieniem i prawdziwą przyjemnością. Należy niewątpliwie do wybitnych osiągnięć jej Autora. Jest jedną z najlepszych książek prawniczych, z jakimi dane mi było się zapoznać”.

z recenzji profesora dra hab. Sławomira Cieślaka

„(...) jest to opracowanie, którego znaczenie wykracza poza aktualny stan prawny i w tym sensie jest ono fundamentalną wypowiedzią na temat fikcji w prawie procesowym cywilnym. Znaczenie recenzowanej publikacji nie ogranicza się zatem tylko do znaczącego rozwoju nauki, ale przede wszystkim objawia się w wielu praktycznych konsekwencjach. Przedstawiona książka rzuca nowe światło na wiele zastanych już koncepcji i poglądów odnoszących się do poszczególnych instytucji”.

z recenzji dra hab. Piotra Rylskiego, profesora Uniwersytetu Warszawskiego

9788383583709 W01P01

ISBN 978-83-8358-370-9

9 788383 583709

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA: +48 801 044 545

ZAMOWIENIA@WOLTERSKLUEW.PL

WWW.PROFINFO.PL